

»ἄγιο βῆμα με πλάκες χτισμένο ὅλο μῖα ὁρία
»καὶ νὰ μὴν τοῦ βάλουν εἰς τὰ μούτρα του καμ-
»μίας λογῆς χῶμα καὶ ἔς τὰ χέρια του (26)».

Μὴ γνωρίζοντες τὸν χρόνον τῆς γεννήσεως καὶ
τοῦ θανάτου τοῦ διδασκάλου Λέοντος Μόσχου,
ἀδυνατοῦμεν ν' ἀποφανθῶμεν, ἐὰν ἡ ἀνωτέρω
διαθήκη ἀνῆκεν αὐτῷ τῷ διδασκάλῳ, ἢ ἄλλῳ
τινι συγγενεῖ αὐτοῦ.

Περὶ τῶν λοιπῶν ἁγιογράφων Νικολάου καὶ
Δημητρίου Μόσχων ἐν ἄλλῃ ἡμῶν πραγματείᾳ
θὰ διαλάβωμεν.

Ζάκυνθος 1907.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Χ. ΖΩΗΣ

Σημ. 1). Μονοτοξόδης. «Ἑλληνομήμων» Τόμ. Α'
φύλ. 1.— Σ. Π. Λάμπρος. Παναγιώτου Δοξαρά. Περὶ
«Ζωγραφικῆς» 1871. — Ν. Κατραμῆς. Φιλολ. Ἀνά-

λεκτα Ζακύνθου» 1880—σ—352.— Π. Χιώτης «Ἱστ.
Ἀπομνημ. Ἑπανήσουν». Τόμ. 6.— 2) Συμβ/γράφ.
Ζακύνθου Κ. Νοβάκος. Βιβλ. 27. σελ. 24 παρὰ τῷ
Ἀρχ/κείῳ.— 3) τέχνην. 4) ὑποχρεοῦται.— 5) χρόνον.
6) ὁμως.— 7) ὑπόκειται.— 8) κατὰ συνέχειαν.— 9)
σύμφωνοι.— 10) προκαταβολικῶς.— 11) παρεκτρέπη-
ται.— 12) ἐξακολουθῇ.— 13) ὁμοίως.— 14) ἐξοδα.—
15) χρησιμοποιοῦ.— 16) πλεονάσῃ.— 17) ὑπὸ δρον.—
18) ὑπόκειται.— 19) πληρώνῃ.— 20) Ν. Κατραμῆ.
«Ἱστορ. διασάφησις ἐπὶ τῆς πατρίδος Ἑγγενίου τοῦ
Βουλγάρου». Ἐν Ζακύνθῳ 1854—σ—42.— 21) Μό-
σχος Γεωργίτης ἀπαντᾷ ἐν Ζακ. τῷ 1546, παρὰ Σ)-
γράφῳ 122) παρὰ Σ)γράφῳ Ι. Σκουλογένει, Στ. Κα-
φίρη — σελ. 188. σελ. 280. 1904. σ. 493 καὶ
23) Ἡλ. Α. Τοιτοῖλη. «Κεφαλληνιακὰ Σόμματα»
«Ἀγν. καλλιτέχνης» ἐν Ἡμερολ. Σκόκων 1900.— 24)
Παρὰ Σ)γράφῳ Κ. Νοβάκῳ σ. 5. — 25) Αὐτόθι σ.
95.— 26) παρὰ Σ)γράφῳ Φρ. Φραντζῆ σ. 468.

Ο ΚΡΗΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

3000 Π. Χ.—1908 Μ. Χ.

Κρητικός, ὁ πανάρχαιος πο-
λιτισμός, τοῦ Μίνως ὁ πο-
λιτισμός, ὁ ὁποῖος ὡς θρύλος
ἔφερετο διὰ τῶν αἰώνων καὶ
κατέβλεπε τὰς φαντασίας τῶν
ἀνθρώπων διὰ μέσου τῆς πυ-
κνῆς ἀχλύος ὀλοκλήρων γι-
λιετηρίδων, παρίσταται σή-
μερον πρὸ ἡμῶν ζωντανὸς εἰς
εἰκόνας, περιγραφάς, ἐμβλή-
ματα. Ἡ σκαπάνη τοῦ Ἀγ-
γλου ἀρχαιολόγου Ἐδανς μᾶς

ἀπεκάλυψε ὅλον τὸν μυστηριώδη ἐκεῖνον πανάρ-
χαιον κόσμον, ζῶντα, κινούμενον, ἐρωτεύμενον,
παθαινόμενον, ἐργαζόμενον. Εἶνε πράγματι ἐν ἀπὸ
τὰ νεώτερα θαύματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης,
καθὼς εἶπεν ὁ Βαλδσταίν, ἡ ἀνακάλυψις τῆς Κνωσ-
σοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἐπομένως τῆς ἀρχαιοτέρας
τῶν ἱστορικῶν περιόδων, μετὰ τοῦ ὁποῖου φαίνεται
ἀπ' εὐθείας συνδεόμενος ὁ ἰδικὸς μας πολιτισμός.

Ὁ κ. Ἐδανς ἐπεξεργάζεται ἀκόμη τὸ πολῦτι-
μον βιβλίον του, εἰς τὸ ὁποῖον ἐν εἶδει καλειδοσκο-
πικῶν εἰκόνων θὰ παρουσιάσῃ πρὸ τῶν ἐκπληκτικῶν
ὁμμάτων τοῦ κόσμου, ὅτι εἰς μίαν γωνίαν τῆς Με-
σογείου, ἐκεῖ πέραν εἰς τὴν μικρὰν Κνωσσόν, εἰς
τὴν ὁποίαν δὲν φύονται σήμερον ἢ αἱ ἀλυσθαι καὶ
τὰ παρασιτικά φυτά, ἦνθι ἐν εὐγενέστερος πολιτι-
σμός, τὸν ὁποῖον ἐγνώρισαν οἱ αἰῶνες.

Ἡ περιέργεια τοῦ κόσμου προσωρινῶς τοῦλάχιστον
δύναται νὰ κορεσθῇ ἐκ δύο σχετικῶν ἀνακαλύψεων
τῶν βιβλίων τοῦ Ἀγγέλου Μόσσο ὡς καὶ τοῦ κα-
θηγητοῦ Μπάρρω. Ἀμφότεραι αἱ μονογραφίαι πα-

ρέχουσι ζωηρὰν ἀπεικόνισιν τῶν κρητικῶν εὐρημά-
των καὶ τοῦ ἀρχαίου κρητικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ βιβλίον τοῦ Μόσσο διὰ τῶν εἰκονογραφιῶν
του παρέχει γενικὴν ἐντύπωσιν περὶ τῆς σημασίας
τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Μίνως—πο-
λιτισμοῦ δύναται τις νὰ εἴπῃ τελειότερον τοῦ συγ-
χρόνου. Ἡ «γυναικεία περιβολή» ὁ «προϊστορικὸς
σοσιαλισμός», τὸ «κτένισμα τῶν προϊστορικῶν
Κρησῶν» εἶνε κεφάλαια, τὰ ὁποῖα εὐχαρίστως
θὰ ἐδιάβαζε καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἤντλει μαθήματα
καὶ ἡ καλαισθητικωτέρα σύγχρονος Παρισινή.

Ὁ προαιώνιος πολιτισμός, ὁ τεθαμμένος εἰς τὰ
βάθη ἁλλεπαλλήλων γεωλογικῶν στρωμάτων,
τὸν ὁποῖον πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν κανεῖς δὲν
ὕπνπτειεν, ἀνακλύπει ἤδη αἰφνιδίως περίλαμπρος
καὶ γοητευτικὸς, διὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ ὅτι εἰς τοὺς
προιστορικοὺς χρόνους ὑπῆρχε μία ὑπέροχος φυλὴ,
αἱ κοινωνικαὶ συνθῆκαι τῆς ὁποίας πολὺ ὀλίγον
διέφερον τῶν σημερινῶν καὶ ὅτι ὁ πολιτισμός, εἰς
τὸν ὁποῖον ἔφθασε σήμερον ὁ κόσμος μετὰ τραχεῖς
ἀγῶνας ὀλοκλήρων αἰώνων, ἤκμαζεν εἰς μίαν γω-
νίαν τῆς Μεσογείου καὶ ἔμεινε τεθαμμένος εἰς τὴν
Κρήτην καθ' ὅλους τοὺς μακροὺς αἰῶνας τῆς
ἀναγεννητικῆς του περιόδου.

Ὡς πρόδρομος τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Ἐδανς μᾶς
ἔρχεται τὸ βιβλίον τοῦ κ. Ρῶλανδ Μπάρρως, καθη-
γητοῦ τῆς ἐλληνικῆς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ
Κάρδιφ, ὅστις μὲ ὅλην τὴν δυνατὴν συντομίαν
καὶ ἀκρίβειαν συγχρόνως ζητεῖ νὰ μᾶς εἰσαγάγῃ
εἰς τὰ μυστήρια τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ.

Τὸ περίφημον τηλεγράφημα, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ
Σλήμν ἐπληροφόρει τὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων
ὅτι εἶχεν ἀποκαλύψει τὸν τάφον τοῦ Ἀγαμέμνονος,

λέγει ὁ κ. Μπάρρως, δὲν εἶνε τίποτε διὰ τὴν λαϊκὴν φαντασίαν ἀπέναντι τῶν ἀνακαλύψεων, τὰς ὁποίας ἔκαμεν ὁ "Εβανς εἰς τὴν Κνωσσόν. Ὁ Μινώταυρος! Ὁ Λαβύρινθος! — τοιαῦται λέξεις δὲν ἔχουν τίποτε ἀπὸ τὰς νεκρικὰς ἱεροτελεστίας τῶν ἀρχαιολογικῶν ἑρευνῶν. Ἡ Κνωσσὸς ἀποτείνεται ἐσωτερικώτερον, διεγείρει μεγαλείτερον τὸ ἐνδιαφέρον, μᾶς μεταφέρει πολὺ ὀπίσω, εἰς τοὺς χρόνους τῆς ρωμαντικότητος τῶν παραμυθιῶν μας.

Ὁ κ. "Εβανς, μᾶς πληροφορεῖ ὁ κ. Μπάρρως, δὲν βλέπει τὰ πράγματα ὑπὸ τὸ ξηρὸν φῶς τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ δώσῃ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ γενικώτερον χαρακτήρα, νὰ τὸ καταστήσῃ κοινὸν ἀπόκνημα δι' ὅλους, νὰ καταστήσῃ προσιτὰ καὶ νοητὰ τὰ εὐρήματα τῆς Κνωσσοῦ καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς τῶν ἐπιστημονικῶν κύκλων ζῶντας.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Αἰθούσης τοῦ Θρόνου ἐξακολουθοῦν ἀκόμη πρὸς τέλειον καθορισμὸν ὅλου τοῦ περίεξ μέρους, εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται ὁ θρόνος τοῦ ἀρχαίου Βασιλέως ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἐκείνης τῆς πρὸ τριακοντατριάων αἰῶνων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκαλύφθη ὑπὸ τῆς γῆς.

Καὶ δὲν εἶνε μόνον αἱ διαφοροὶ περιγραφαὶ καὶ τὰ πῆλινα ἀγγεῖα καὶ τὰ κτερίσματα, τὰ ζωντανεύοντα τὴν ἐποχὴν τοῦ Μίνως, ὅσον αἱ εἰκόνες. Εἰκόνες ἑγχρωμοὶ καὶ ζωηραί, ὡσὰν νὰ ἐξωγραφίσθησαν ὑπὸ συγχρόνων καλλιτεχνῶν. Τόσον ζωηρὰ καὶ ἀναλλοτῶτα διατηροῦν τὰ χρώματά των, τὰ ὁποῖα εἶνε τόσον στιλπνά, ὅσον ὅταν τὸ πρῶτον ἐτίθεντο ἐπὶ τῶν εἰκόνων πρὸ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν. Διὰ πρώτην δὲ φοράν βλέπομεν εἰς αὐτὰς τὴν ἀκριβὴ προσωπογραφίαν τῶν ἀνθρώπων τῆς μυστηριώδους μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Μεταξὺ τῶν ἄλλων, εἰς μίαν τῶν εἰκόνων ἀποτυπῶται τὸ ἐπιβλητικὸν δράμα ἐνδὸς ἐξόχου καλλονῆς νέου καὶ μιᾶς νεάνιδος, τὸ ὁποῖον μᾶς ὑπενθυμίζει ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ πανάρχαιος ἐκεῖνος κόσμος—κόσμος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἐκπροσωποῦντων τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς πλαστικῆς τελειότητος.

Οἱ Κρήτες χωρικοί, μᾶς βεβαιώνει ὁ κ. "Εβανς, οἱ ἀνασκάπτοντες τὸν ἀρχαῖον ἐκεῖνον χώρον, ἐθεώρησαν ὡς θαῦμα τὴν διατήρησιν εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρὸς γῆς ἐπὶ τόσοις μακροῦς αἰῶνας τῆς ζωγραφίας ἐκείνης καὶ ἐνόμισαν ὅτι ἐβλεπον εἰς αὐτὴν ἅγιον!

Ἄλλ' ὅλα ἐν γένει αἱ ἀνακαλύψεις εἰς τοιχογραφίας εἰκόνες, πλὴν τῆς ἐκτάκτου διατηρησεως των καὶ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπεξεργασίας των, μᾶς δίδουν κάλλιον παντὸς ἄλλου νύξεις περὶ τοῦ κρητικῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὰ μεγάλα κύπελλα, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν ἄθικτα, ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην τῆς τὴν ὁποίαν τὰ εἶχον ἀφήσει οἱ προϊστορικοὶ τῆς Κνωσσοῦ κάτοικοι, ἐξεκινῶνται αἱ αὐλικαὶ καὶ οἱ αὐλικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀπὸ κήπων ἢ ἐξωστῶν παρακολουθοῦντες τοὺς ὑπαιθρούς ἀγῶνας. Οἱ ἄνδρες φαίνονται ἐπιμελῶς ἐξυρισμένοι μὲ κυμαίνουμένην τὴν κόμην των, αἱ δὲ γυναῖκες

μὲ φουσκωτὰς χειρίδας καὶ κομποπρεπῆ φορέματα.

Ἡ σύγχρονος παρισινὴ κοινωνικὴ ζωὴ—ἡ σύγκρισις αὕτῃ εἶνε ἢ μᾶλλον προσφορωτέρα—ἤκμαζε πρὸ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν εἰς τὴν Κρήτην, αἱ κομποπρεπεῖς καὶ μυρωμένα γυναικες τῶν Παρισινῶν βουλευδάρτων, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Μπάρρως, δὲν εἶνε νεώτερα δημιουργήματα, ἀλλὰ παναρχαϊότατα ἀπομιμήσεις. Ὅπως καὶ σήμερον εἰς τὰ παρισινὰ κοινωνικὰ κέντρα, οὕτω καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Μίνως εἰς τοὺς δρόμους τῆς Κνωσσοῦ ἐθροεῖ ἢ μεταβα τῶν γυναικείων ἀμφιέσεων καὶ ἀπῆχευιδ ἄλλῃ ἐξ ἀργυρῶν γυναικείων γελῶτων, ἐρωτοτροποιδων καὶ αἰώνιων σκανδάλων.

Ὡστε τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ 1908 προηγῆθαι ὅμοιος πολιτισμὸς πρὸ τριῶν χιλιάδων ἐτῶν εἰς τὴν Κνωσσόν!

Καὶ αἱ μικρογραφαὶ τῶν κυπέλλων καὶ αἱ μεγάλαι τοιχογραφαὶ εἰς ἃς παρίστανται ἄνδρες φέροντες ἀγγεῖα καὶ βαίνοντες ἐν πομπῇ—νέοι ἴσως κομίζοντες τὸν πρὸς τὸν Μίνωα φόρον ἐκ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ἀποδεικνύουν τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πολιτισμοῦ ἐκείνου.

Ὁ κρητικὸς πολιτισμὸς εἶνε ὁ πρόγονος τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, τὸν ὁποῖον γνωρίζομεν. Ἐκ τῆς Κρήτης, ὅπου εἶχε φθάσει εἰς τὴν ἀκμὴν του, ἐπεξετάθη εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ὅπως μᾶς ἀπεκαλύφθη ἐκ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν. Αὐτὸς ὁ ἴδιος πολιτισμὸς διεδόθη καὶ εἰς τὰς βορείους χώρας πολιτισμὸς ὅμως αὐτόχθων καὶ γηγενής, θὰ ἔλεγε τις, ἀνακύψας καὶ ἐξελιχθεὶς συμφῶνως μὲ τὰς κλιματολογικὰς τῆς Ἑλλάδος συνθήκας. Ὁ κρητικὸς πολιτισμὸς, ὅσον καὶ ἂν τὸν ἐμιμήθησαν οἱ βόρειοι λαοί, παρέμενε πάντοτε μὲ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ του, φέρων τὴν σφραγίδα τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, μέσῳ τῶν ὁποίων ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη.

Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Κνωσσοῦ δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν μόνον τὸν κρητικὸν πολιτισμὸν, ἀλλὰ καὶ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς του. Ἡ τρίτη, ἢ τελευταία μικροτάτη περίοδος τοῦ Μίνως, σημειώνει ἀλλεπάλληλα στάδια βαθμιαίας παρακμῆς. Κατὰ τὰς τελευταίας φάσεις τῆς ὁ καλούμενος Χαλκοῦς Αἰὼν ἐπισκιάζεται ὑπὸ τοῦ Σιδηροῦ, οἱ δὲ τάφοι τῆς περιόδου ταύτης μᾶς ἀποδεικνύουν παραδόξως χαρακτηριστικοὺς συνδυασμοὺς τῆς μεταβατικῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Κρήτη μετέπιπτεν ἐκ τῆς ἀκμῆς εἰς τὴν παρακμὴν τοῦ πολιτισμοῦ της.

Οὐδ' ἐμὴ ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψις, λέγει ὁ κ. Μπάρρως, ἔχει τὴν σημασίαν καὶ τὴν σπουδαιότητά τῆς Κνωσσοῦ ὡς πρὸς τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ παγκοσμίου πολιτισμοῦ.

Ἐστία τοῦ ἀρχαιστατοῦ, ἐκ τοῦ ὁποῖου προήλθεν ὁ νεώτερος πολιτισμὸς, εἶνε ἡ Κνωσσὸς, τὸ Παρίσι τῆς προϊστορικῆς καὶ μυθικῆς ἐκείνης περιόδου.

